

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
XVI. Dizi – Sayı 100

*80. Yılında
2003 Penceresinden Lozan
Sempozyum Bildirileri*

6 Ekim 2003, Ankara

ANKARA - 2005

80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum bildirileri:
6 Ekim 2003, Ankara.—Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005.
[4], 310 s ; 24 cm.— (AKD TYK Türk Tarih Kurumu yayınları ;
XVI. Dizi-Sa. 100).

ISBN 975 – 16 – 1717 – 0

1. Lozan Konferansı _ Türkiye. 2. Azınlıklar _ Lozan Kon-
feransı. 3. Misyonerler, Amerikan _ Lozan Konferansı. 4. Lozan
Konferansı _ Basın, Alman. 5. Lozan Konferansı _ Belgeler, İngiliz.
I. Lozan Sempozyum bildirileri. II. Dizi.

956.1024 20

ISBN 975-16-1717-0

Kapak tasarımı : Burcu HALAÇOĞLU

Sarıyıldız Ofset tarafından basılmıştır
Tel: (0 312) 342 16 14

MUSUL SORUNU

HİKMET ULUĞBAY¹

Lozan Barış Andlaşması'nın imzalanmasının 80 inci yıldönümü vesilesi ile düzenlenen "2003 Penceresinden Lozan" konulu sempozyumda "Musul Meselesi" konusunda bir tebliğ sunma onur ve ayrıcalığına bana verdiği için Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na teşekkürlerimi sunarım.

Lozan Barış Andlaşması'nın imzalanmasından 80 yıl sonra Musul'un bulunduğu coğrafya yeniden sorunlar yumağı konumundadır. Diğer bir deyişle Musul coğrafyası, 20 nci yüzyılın başında ve sonunda olduğu gibi 21 inci yüzyılın başında da sorun odağı olmaya devam etmektedir.

Bu coğrafyada yaşayan bir devlet olarak, Musul ve bulunduğu coğrafyayı, bir yüzyılı aşkın süredir, uluslararası boyutta sorun kaynağı olma konumuna taşıyan nedenleri sağlıklı bir biçimde araştırıp tartışmadıkça, bu sorunlar coğrafyasında baş ağrısından ve bedel ödemekten kurtulmamız olası değildir.

Bir tarih okuyucusu olarak yıllara yayılan okumalarımın ve araştırmalarımın edindiğim izlenim ve anlayış, tarihi şekillendiren olayların temelinde ekonomik çıkar çekişmelerinin daima çok önemli bir yer tuttuğudur.

Lord Curzon, 23 Ocak 1923 günü Lozan Konferansı'nın kesilmesine neden olan toplantının kritik ikinci oturumunda İsmet Paşa'ya yanıt verirken, her ne kadar, "... İngiliz Hükümeti'nin, Musul'u elinde tutma isteğine ilişkin davranışını petrol konusunun etkilediği sanılmakta ve bunun böyle olduğu iddia edilmektedir. .... Musul dolaylarında ne kadar petrol bulunabileceğini, ya da işletmesinin verimli olup olmayacağını, yoksa bu masalın boş bir hayal mi olduğunu bilmemekteyim. ..."2 diyerek inkâr etse de, Lozan Barış Konfe-

¹ *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik* isimli kitabın yazarı, Millî Eğitim eski Bakanı, Başbakan eski Yardımcısı ve Devlet eski Bakanı.

² Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ayraç Yayınevi Ekim 2003.

ransı'nda Musul'un kaderini belirleyen gerçek unsur petrol olmuştur. İngiltere'nin Konferans boyunca Musul'a yönelik olarak ileri sürdüğü tüm savlar, aslında gerçek amacı gizlemeye yönelik taktik dolgu maddelerinden başka bir şey değildir. Lozan'da, İngiltere ve müttefiklerinin tutumunu petrol şekillendirirken, Türk tarafınının yaklaşımını Misak-ı Milli anlayışı yönlendirmiştir. İkili görüşmelerde Türk Heyeti petrol konusunu gündeme getirmiş ise de, bu, petrolü bölgeleri ele geçirme anlayışı ile değil, petrolü kullanarak Musul'u kurtarabilmek için yapılmıştır. Lozan dönemi Musul sorunu ile petrol arasındaki ilişkiyi tam olarak ve gerçekçi bir biçimde saptamadıkça ne dünkü tarihimizin yazılışını doğru anlayabiliriz, ne de bugüne ve yarına yönelik sağlıklı politika üretebiliriz. O nedenle Lozan Barış Antlaşması'na ilişkin müzakerelerin perde önüne ve arkasına, görüşmelerin öncesine ve sonrasına "*petrol gözlüğü*" takmaksızın bakmak bizleri tarihten gereken dersi çıkarmamaya, hayal dünyasında yaşamaya, bugün ve yarın için hazırlıksız olmaya sevk eder.

Bu anlayış, sadece dünü değil, günümüzde Musul coğrafyasında yaşanan olayları anlayabilmek için de aynı derecede geçerlidir. Geçmişte, Lozan dönemi Musul konusunu tartışan insanımızdan bir bölümü, "petrol gözlüklerini" kullanmadıkları için, Musul'un Lozan'da kaybedildiğini ileri sürerler. Bana göre, Musul, Lozan'da değil çok öncelerinde 1870'li yıllardan başlayarak yavaş yavaş kaybedilmiştir. Kayıp, 1915-1917 döneminde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında değişimi yapılan bir seri notalar ve anlaşmalarla kesinleşmiş ve Sevr Andlaşması ile Birinci Dünya Savaşı galipleri bakımından tescil edilmiştir. 1915-1917 döneminde yapılan anlaşmalar da sırasıyla, 4 Mart -10 Nisan 1915 tarihleri arasındaki diplomatik yazışmaların oluşturduğu "İstanbul Anlaşması", 26 Nisan 1915 tarihli "Londra Anlaşması", Nisan-Ekim 1916 döneminde şekillendirilen "Sykes-Picot Anlaşması" ve nihayet Nisan-Ağustos 1917 arasında sonuca bağlanan "Saint-Jean de Maurienne Anlaşması"dır.

Lozan müzakerelerinde İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti, kaybedilene geri alabilme savaşını büyük bir kararlılıkla vermiştir. Ancak, Musul ve çevresi dünyanın en zengin petrol yataklarına sahip olduğu ve geleceğin dünyasını petrol kaynaklarını denetleyenlerin şekillendireceği kesin olarak anlaşıldığı için, Musul Türkiye'ye bırakılmamıştır.

"2003 Penceresinden Lozan" konulu Sempozyum için talep edilen "Musul Meselesi" tebliği ile, 1870'li yıllardan başlayarak petrolün Musul'un geleceğini nasıl şekillendirdiğine ilişkin bazı bilgiler sunacağım. Lozan Konferansı çerçevesinde Musul'a yönelik olarak yer alan tartışmalara yoğunlaşmak yerine böyle bir yaklaşımı izlememin iki nedeni vardır. Birincisi İsmet Paşa başkanlığındaki müzakere heyetinin hedefine neden ulaşamadığını doğru tesbit edebilmektir. İkincisi ise, en az bir yüzyıl daha bulunduğumuz coğrafyadaki tarihi şekillendirecek olan petrol gerçeğini ön plana çekebilmektir.

Açıklamalarıma, 1855-1865 yılları arasında Büyük Britanya Kralığı'nın başbakanlığını yapmış olan Henry Temple Palmerston'un 1 Mart 1848 günü Avam Kamarası'nda dış politika üzerinde yaptığı konuşmadan bir cümle alarak başlamak istiyorum; "*Bizim sonsuza dek yanımızda olacak dostlarımız yoktur, ve bizim sürekli kalıcı düşmanlarımız da yoktur. Bizim çıkarlarımız sürekli ve sonsuza dek var olacaktır, işte bu çıkarlarımızı izlemek bizim görevimizdir.*"³

Mezopotamya'nın petrol sızıntıları yazılı tarihin başlangıcından beri ünlü olmuştur. 1859 yılında ABD de petrolün, mekanik kuyu delme yöntemi ile çıkarılmaya başlaması ile dünya tarihinin akacağı yeni bir mecra açılmıştır. Sanayi devrimi sadece mekanik araç-gereç ve yöntemlere değil aynı zamanda enerji tüketimine de dayanan bir süreci başlatmıştır.

Bu süreç, sanayileşen ülkelerin dünya pazarlarını ve giderek ham madde kaynaklarını ele geçirmek ve denetlemek için zaman zaman savaş dahil yoğun bir rekabete girmelerine de yol açmıştır.

Mezopotamya'nın petrol varlığı sanayileşmiş ülkelerin ilgisini 1871 yılında çekmeye başlamıştır. Anılan yıl Musul ve Bağdat yöresini Alman uzmanlar petrol bakımından incelemişlerdir. Uzmanlar raporlarında; Musul ve Bağdat havzalarında bol miktarda ve iyi kalitede petrol olmasına rağmen, bu petrolün nakliye güçlükleri nedeni ile ABD ve Bakü petroleri ile rekabet edemeyeceğini belirtmişlerdir⁴. Bu incelemeye izleyen yıllarda yenileri eklenmiştir. Almanların

³ John Bartlett ve Justin Kaplan, *Bartlett's Familiar Quotations*, Little, Brown and Company, New York, sayfa 397.

⁴ E.M. Earle, *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway, a study in imperialism*, Macmillan Company 1923, sayfa 14-15.

yanında İngiliz uzmanları da bölgede petrole yönelik araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalar, başlangıçta arkeolojik araştırma izni ile yapılırken daha sonra doğrudan petrol incelemesine de dönüşmüştür.

Musul havzasını da kapsayacak şekilde, Osmanlı topraklarında ilk kapsamlı petrol arama izni 1888 yılında Deutsche Bank ve Stuttgart Bank tarafından kurulan Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne verilmiştir. Demiryolunun Basra'ya kadar uzanması için yeni bir şirket kurulmuştur. Deutsche Bank'ın sermaye ağırlığında kurulan ve Bağdat Demiryolu Şirketi ismini alan bu şirket, demiryolu güzergâhında petrol arama hakkını da devralmıştır.

İngiliz ordusunda görevli albay Maunsell, Mezopotamya bölgesinde yaptığı gezi ve incelemeler sonucunda 1897 yılında yayımladığı makalesinde, Mezopotamya bölgesindeki en zengin petrol yatağının Musul-Mendali arasında 355 kilometre uzunluğunda ve 96 kilometre genişliğinde olduğunu ileri sürmüştür⁵.

Alman jeologlar da Mezopotamya'da yoğun incelemeler yapmış ve hazırlamış oldukları "Musul dolaylarındaki küçük bir alanın dahi kâr ve fırsat bakımından Kafkasya'daki petrol yataklarından çok daha büyük imkânlar sunduğunu" belirten rapor hem Sultan Abdülhamit II'nin hem de İngiliz Büyükelçiliği'nin eline geçmiştir⁶.

Petrol konusunda bu somut ve güçlü raporların ortaya çıkmasına paralel olarak, Sultan Abdülhamit II, 8 Mart 1889 (5 Recep 1306) tarihinde çıkardığı bir ferman ile Musul vilayetindeki petrol hakkını Hazine-i Hassa'ya devretmiştir. 22 Eylül 1898 (5 Cemaziyel-evvel 1316) tarihinde çıkarılan diğer bir fermanla da Bağdat vilayetindeki petrol hakkı Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.

Mezopotamya petroleri artık gizli raporların konusu olmaktan çıkmış ve açık yayınlarda yer almaya başlamıştır. 1902 yılında Almanya'da bir kitap yayınlayan Dr. Paul Rohrbach, eserinde, Mezopotamya bölgesinin bitümen, nafta ve doğal gaz içinde yüzdüğünü

⁵ Captain F.R., Maunsell "The Mesopotamian Petroleum Field", *Geographical Journal* IX, 1897.

⁶ Haslip Joan, *The Sultan, The Life of Abdülhamit II*, Holt, Rinehart and Winston, 1958 sayfa 240.

ve bu yöre petrol kaynaklarının, zenginliği kanıtlanmış Bakü Havzası'ndan daha büyük fırsatlarla dolu olduğunu belirtmiştir⁷.

Kasım 1904'te, İngiliz Büyükelçisi, Londra'ya bir yazı ekinde artık askerî атаşe olan Albay F.R. Maunsell'in ele geçirdiği bir haritayı göndermiştir⁸. Harita, Grosskopf isimli bir Alman tarafından Anadolu Osmanlı Şirketi için Bağdat demiryolunun geçeceği güzergâh ve petrolü bölgeleri göstermekte idi. Bir yıl kadar sonra, Ekim 1905'te Büyükelçilik bu kez, fahri askerî атаşe Mark Sykes'ın bir kopyasını elde ettiği ve bir Alman mühendis tarafından Hazine-i Hassa Nezareti'ne verilen bir rapora dayanarak hazırladığı değerlendirmeyi göndermiştir.

1904 yılında Hazine-i Hassa Nezareti ile Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi ile petrol arama anlaşması imzalanmıştır. Ancak, idare ile şirket arasındaki görüş ayrılıkları nedeni ile sözleşme iptal edilmiştir. Ancak izleyen yıllarda buna yönelik sürtüşme sürmüştür.

Yirminci yüzyılın başından itibaren, İngiliz Hükümeti de, İran petrol ayrıcalığını 1901 yılında elde eden Anglo-Persian Oil Company (APOC) aracılığı ile Mezopotamya petrol hakkını elde edebilmek için Bab-ı Âli nezdinde yoğun politik baskı uygulamaya başlamıştır. Aynı dönemde, bir İngiliz-Hollanda ortaklığı olan Royal-Dutch Shell Şirketi de Mezopotamya petroleri hakkını elde edebilmek için girişimlere başlamıştır. Bu girişimciler arasına bir süre sonra yeni bir rakip olarak Amerikan sermayeli Chester grubu da katılmıştır.

Yirminci yüzyıla girilirken, 1899 yılında A.B.D. trafiğe kayıtlı özel otomobil sayısı 8.000 dolayındadır⁹. İzleyen yıllarda bu sayı süratle artacak ve 1912 yılına gelindiğinde 900.000'i aşacaktır. Yirminci yüzyıl başında Fransa'da ise aynı tip araç sayısı 3.000 adet dolayındadır. Aydınlanma ve endüstride kullanımının yanında petrol taşıma sektöründe de önemli yer almaya başlamıştır. Bu bağlamda, fuel oil lokomotiflerde ve ticarî gemilerde yakıt olarak kullanılması-

⁷ C., Morawitz, *Türk Maliyesi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını no. 1978-188, sayfa 347.

⁸ Kent, sayfa 217.

⁹ Jones Goeffrey, *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, Macmillan Press, 1981.

nın yanında savaş gemilerinde de yakıt olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu konuda da öncülüğü İngiltere yapmıştır.

Donanma Bakanı Sir W.S. Churchill, Temmuz 1912 tarihinde Amiral Fisher'in başkanlığında bir komisyon kurmuştur. Bu komisyondan, donanmadaki gemilerde kömür yerine petrolün yakıt olarak kullanılmasında ve içten patlamalı motorlar takılmasında karşılaşılan sorunları incelemesini istemiştir. Churchill, Amiral Fisher'e görevine başlarken şu talimatı da vermiştir; "Petrolü bulmalısın, onun barışta nasıl ucuz ve düzenli bir şekilde, savaşta ise kesintisiz olarak nasıl sağlanabileceğini göstermelisin. Daha sonra da petrolün en etkin şekilde, mevcut ve yeni yapılacak gemilerde kullanılabilmesini sağlayacak tekniği geliştirmek için tüm gayretini ortaya koymalısın"¹⁰. Burada derhal şu hususu belirtmek uygun olacaktır. Churchill bu komiteyi kurmadan önce dahi İngiliz donanmasında petrolle çalışan 56 destroyer ve 74 denizaltı bulunmaktaydı. Ancak uygulamada bazı sıkıntılar vardı ve kurulan Komisyon bu sorunlara çözüm üretecekti.

Churchill, savaş donanmasını fuel-oil yakar konuma taşıma projesini sadece Kabineye sunmakla yetinmemiş, 17 Temmuz 1913 de Avam Kamarası'nda da bir konuşma yapmıştır. "Bizim nihaî politik amacımız, Donanmanın akaryakıt ihtiyacını karşılamada, bu maddenin bağımsız üreticisi ve petrol sahalarının sahibi olmaktır. Bunun için ilk olarak savaşta kendimizi güvenli hissettirecek ve barışta fiyat dalgalanmalarından koruyacak düzeyde stok oluşturmamız. İkinci aşamada, piyasaya ucuz petrol geldikçe satın alacak malî güce sahip olmalıyız. Ve nihayet kaynağında petrolün sahibi veya gereksinim duyduğumuz petrolün bir bölümünü en azından kontrol eder durumda olmalıyız."¹¹

1911 yılından beri devam eden İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında gümrük vergisinin arttırılmasına yönelik müzakereler sırasında, İngiliz Dışişleri, 23 Mayıs 1913 günü Osmanlı Devleti temsilcisi Hakkı Paşa'ya şu görüşü bildirmiştir; "Majestelerinin Hükümeti, gümrük vergisi arttırımı konusunda olumlu yanıt verebilmek için ek bir koşul getirmeyi arzu etmemekle birlikte, Osmanlı Hükümeti'nin

¹⁰ Jack, *a.g.m.*, s. 148

¹¹ *Great Britain, Parliamentary Debates, Commons*, V inci seri Cilt 55, s. 1465-66 ve 1474-75.

Mezopotamya'daki petrol kuyularında İngiliz kontrolünü sağlayacak ... işlemlere gecikmeksizin başlayacağına güvenmektedir."¹²

İngiltere, bir yandan Osmanlı Devleti üzerinde siyasî baskı kurarak Mezopotamya petroleri ayrıcalığının İngiliz şirketine verilmesini zorlarken, diğer yandan da 20 Mayıs 1914 tarihinde APOC ile İngiliz Hazinesi'nin imzaladığı bir sözleşme ile şirkete, 2.2 milyon sterling sermaye koymuş ve APOC'un yüzde 51 hissesini satın alarak şirketin kontrolünü ele geçirmiştir.¹³

İngiliz Hazinesi'nin APOC'a ortak olmasının sağladığı avantajı, bu kararın mimarı olan Sir W.S. Churchill daha sonra şu şekilde açıklamıştır; "Bu yatırımdan elde edilen ve gelecekte elde edilecek toplam kâr, sadece bu yıl inşa edilen gemilerin maliyetini karşılamakla kalmayacak, olasıdır ki bir gün 1912, 1913 ve 1914 yıllarında hiçbir siyasî gücün inşa edemediği boyuttaki bir donanmanın, vergi mükelleflerine tek bir kuruş yük getirmeden gerçekleştiğini de kanıtlayacaktır."¹⁴

APOC'un yüzde 51'ini ele geçiren İngiltere için, sadece Musul değil Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm petrolü alanlarını ele geçirmek önemli bir amaç haline gelmiştir. Bu amaca yönelik uygulamalar da esasen yıllardan beri aşama aşama yaşama geçirilmekteydi. Örneğin Mısır, Bahreyn, Kuveyt gibi.

1914'te Birinci Dünya Savaşı başlayana değin İngiltere'nin APOC'u, Almanya'nın Deutsche Bank'ı, İngiliz-Hollanda ortaklığı Royal-Dutch Shell Grubu'nun ve Chester Grubu'nun Mezopotamya petroleri ayrıcalığını elde edebilmek için çok yoğun bir rekabeti olmuştur. Şirketlerin rekabetine ilgili devletler de diplomatik destekleri ve Osmanlı Hükümeti nezdinde baskıları ile yoğun bir biçimde katkıda bulunmuşlardır. Bu rekabet, sonucunda İngiliz, Alman çıkarlarının birleştirildiği ve Royal-Dutch Shell grubunun da ortaklığa dahil edildiği Türk Petrol Şirketi kurulmuştur. 28 Haziran 1914 günü Sadrazam Sait Halim Paşa, İngiliz ve Alman Büyükelçile-

¹² G.P. Gooch ve Harold, Temperley *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, London, Printed and Published by His Majesty's Stationary Office 1936, cilt 10/2 s. 125, Belge no. 76.

¹³ Marian, Kent *Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920*, Barnes and Noble Books, 1976, s. 49.

¹⁴ Sir W.S., Churchill *The World Crises*, Charles Scribner's Sons, New York, 1949, s. 81-2.

rine verdiği bir nota ile Musul ve Bağdat vilayetleri petrol yataklarını şartlı olarak kiralamayı kabul eden bir niyet bildiriminde bulunmuştur. Bu aşamaya geliş çok yoğun çekişmeler ve entrikalar sonucunda olmuştur. Zaman elvermediği için bu konulara girilmeyecektir.

1914 yılına gelindiğinde, petrol, artık bir enerji ham maddesi olma kimliğinden çıkmış ve stratejik bir mineral konumuna gelmiştir. Petrolü stratejik hammadde konumuna taşıyan gelişmelere de kısaca göz atmakta fayda vardır.

Petrolde elde edilen tuluol isimli madde patlayıcı olarak barutun yerini almıştır. İngiltere savaş donanmasının en modern gemilerini tamamen fuel oil ile çalışır konuma getirmiştir. Diğer ülkeler de benzeri uygulamalara geçmişlerdir. Bu arada savaş öncesinde ve savaş süresince otomotiv, uçak ve savaş gereçleri sanayiinde büyük ölçekli gelişmeler yer almıştır. Bu gelişmelerin büyük çoğunluğu petrole bağımlılığı artıracak cinstendir. Savaşın sonuna yaklaşıldığında sadece İngiliz ordusunda 56.000 tank, 23.000 motorlu araç ve 34.000 motorsiklet mevcuttu¹⁵. 1915 yılında ABD'de 874.000'den fazla otomobil üretilmişken bu sayı, 1923 yılında 3.720.870'e ulaşmıştır¹⁶. 1923 yılında dünya otomobil üretimi de 6.5 milyona yaklaşmıştır.

Savaş sırasında uçak, sonucu belirleyen araçlardan birisi olmuştur. Savaş boyunca, İngiltere 55.000, Fransa 68.000, İtalya 20.000, ABD 15.000 ve Almanya 48.000 adet savaş uçağı üretmiştir¹⁷.

Petrol tüketen araçların sayısında bu denli artışın yer aldığı dünyada, petrol üretimindeki gelişmeler de şöyledir; 1900 yılında 20 milyon ton petrol üretilirken bunun 8.5 milyon tonu ABD'nce gerçekleştirilmiştir. 1923 yılında dünya üretimi 140 milyon tona ulaşmış ve bunun 18 milyon tonu ABD ve 3.1 milyon tonu da İngiltere'nin denetimindeki Ortadoğu'da üretilmiştir¹⁸. Bu bilgiler ve gelişmeler ışığında, İngiltere'nin başta Musul olmak üzere, savaş sonrasında Mezopotamya petrolerine bakışına ilişkin gelişmelere şu örnekler gösterilebilir.

¹⁵ Daniel, Yergin, *Petrol*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Mart 1995, s. 192.

¹⁶ Robert, Lacey, *Ford the Men and the Machine*, Little, Brown and Company, Boston, 1986, s. 169 ve 285.

¹⁷ Yergin, a.g.e., s. 193.

¹⁸ S.H. Longrigg, *Oil in the Middle East, Its Discovery and Development*, Oxford Univ. Press 1955, s. 276.

Savaş başladıktan kısa bir süre sonra, 8 Nisan 1915 günü İngiliz Başbakanı, Sir Maurice Bunsen başkanlığında "Asya Türkiye'si Komitesi"ni kurmuştur. Komite'nin üç ay sonra başbakana sunduğu "Asya Türkiye'sinde İngiltere'nin Savaş Emelleri" başlıklı raporun şu cümlesi konumuza önemli bir ışık tutacak niteliktedir; "Ticari açıdan bakıldığında zengin petrol yataklarının bulunduğu Musul ve çevresinin İngiltere'nin denetiminde olması gerekir. Bu bölgeyi bir başka devletin kontrol etmesi İngiltere'nin çıkarına aykırıdır."¹⁹

İngiltere'nin savaş sonrası politikalarını etkileyen diğer bir analiz de, Donanma Haberalma Örgütü Genel Müdürü'nün, 31 Temmuz 1916 günü Hükümet'e sunduğu raporda mevcuttur²⁰; "... hiç bir koşul altında, İngiltere'nin kontrolü altında bulunan petrolü topraklar bir yabancı devletin veya yabancı ortaklığın eline geçmemelidir. ... 'bırakınız yapsınlar politikası' ile bu büyük zenginliklerin yabancı şirketlerin ellerine geçmesi, diğer yönleri bir tarafa bırakılsa bile İngiliz halkının öfkesine yol açacaktır."

İngiltere Başbakanı Lloyd George'un Mezopotamya konusundaki görüşünü ise, Avam Kamarası'nın 10 Mayıs 1917 günkü gizli oturumunda siyaset arkadaşlarını dahi şaşırtan kesinlikte yaptığı konuşmadan öğrenebiliriz. Başbakan bu konuşmasında, "*İngiltere'nin savaş sonrasında Afrika'daki Alman sömürgelerini iade etmek gibi bir düşüncesi olmadığını ve Osmanlı Devleti'nin de Filistin ve Mezopotamya'ya sahip olmasına izin verilmeyeceğini*" söylemiştir²¹.

5 Aralık 1917 günü Fransa Başbakanı Clemenceau'nun ABD Başkanı Wilson'a gönderdiği mesaj da petrolün, İngiltere kadar ülkesi için de ne anlama geldiğini açıkça ifade etmektedir; "Müttefik milletlerin güvenliği söz konusudur. Müttefikler savaşı yitirmek istemiyorlarsa, büyük Alman saldırısı sırasında, Fransa'yı, kan kadar gereksinim duyduğu petrolden yoksun bırakmamalıdır."²²

İngiliz Savaş Kabinesi'ne 2 Ağustos 1918 günü sunulan raporda şu ifadeler de yer almaktadır; "Bu raporun değerlendirdiği en kuzeydeki petrol yatakları Musul'un 90 kilometre kuzey batısındaki

¹⁹ Kent, a.g.e., s. 144-148.

²⁰ Jones, s. 186.

²¹ D. Fromkin, *A Peace to end all peace*, Avon Books, 1990, s. 267.

²² E.H. Davenport ve S.R. Cook, *The Oil Trusts and Anglo-American Relations*, London: Macmillan and Co. 1923, s. 32.

Zakha'dadır. Bu sızıntılar yöre halkı tarafından ilkel yöntemlerle iş-letilmektedir. Kazılmış 30 kadar kuyudan çok iyi kalitede (9 spesifik gravite) petrol elde edilmektedir. Bölgedeki en önemli petrol yatağı Musul'un 75 kilometre kadar güneyindeki Al Gayyara dolayındadır. ..."²³ Bu bilgiler savaş öncesinde yörede inceleme yapan Alman jeologlarının ve savaş sırasında bölgede askerî amaçlarla inceleme yaptırılan APOC uzmanlarının bulgularına dayanmaktadır.

Savaş Kabinesi sekreteri Henkley, Donanma Bakanı Sir Eric Geddes'e bu raporla ilgili olarak şu görüşleri bildirmiştir; "*Mezopotamya ve İran'ın petrolü alanları ile bu bölgeleri güvenlik altında tutacak toprakların ele geçirilmesi İngiltere için birinci öncelikte savaş amacıdır. Güney İran ve Mezopotamya'daki tüm petrolü bölgeleri ele geçirmeliyiz.*"²⁴

Başbakan, anılan raporun görüşüldüğü toplantıda, "Savaş sona ermeden Musul'a ulaşılmalı" talimatını vermiştir²⁵. İngiltere savaş sona ermeden Musul'u ele geçirememiştir. Ancak mütareke şartlarını hiçe sayarak Musul ve ötesini işgal etmiştir.

1918 yılında, APOC ve Royal-Dutch Shell grubunun jeologları Mezopotamya'ya gelmişler ve yoğun bir petrol tesbit çalışmaları sürdürmüşlerdir²⁶.

İngiliz orduları Musul'a doğru ilerlerken Londra'da dersini yoğun bir biçimde çalışmaya devam ediyordu. 29 Temmuz 1918 tarihinde emekli amiral Slade'in Donanma Bakanlığı'na sunduğu "Britanya İmparatorluğu'nun Petrol Durumu" başlıklı raporda²⁷; İngiltere'nin 1913 yılındaki petrol tüketimini ABD, Romanya, Rusya, Meksika ve Hollanda'dan karşıladığı hatırlatılmış ve Romanya ile Rusya'nın savaş nedeni ile devreden çıkması sonucu, bu stratejik madde için ABD'ne yüzde 80 ölçüsünde bağımlı duruma gelindiğini belirtmiştir. Amiral daha sonra 1916 yılında Amerikan Senatosu'nun yaptırdığı bir araştırmaya göre, bu ülkenin petrol kaynaklarının

²³ H., Mejcher, *Imperial Quest for Oil, Iraq 1910-1928*, Ithaca Press 1976, s. 47 dipnot 54.

²⁴ Y.a.g.e., s. 39.

²⁵ W., Stivers, *Supremacy and Oil, Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918-1930*, Cornell University Press, Ithaca 1982, s. 24.

²⁶ Gibb ve Knowlton, *The Resurgent Years 1911-1927*, Harper & Brothers New York 1956, sayfa 280.

²⁷ Mejcher, s. 38.

mevcut tüketim temposunda 20-25 yıl içinde tükeneceğinin saptandığını belirtmiştir. Amiral Slade, ayrıca, ABD, nin barış döneminde ihracatçı ülke olmaktan çıkıp ithalatçı ülke durumuna gireceğini ve Meksika petrol ihracatını tümüyle kendisine yönlendireceğini ileri sürmüştür. Aynı raporda, 1918 yılında İngiltere'nin 6 milyon ve sömürgelerinin 4 milyon ton petrol tükettiğini belirterek, İmparatorluk için Orta Doğu petrol yataklarını ele geçirmenin önemini vurgulamıştır.

Amiral aynı raporunda sonuç olarak, İran ve Mezopotamya petrol kaynaklarını kontrolü altında bulunduran Devlet'in gelecekte dünya akaryakıt sunumunu geniş ölçüde denetleme şansına sahip olacağını belirtmiştir. Amiral, bu nedenle, İngiltere'nin adı geçen bölgeleri her şeyi göze alarak elde tutmasını ve bu alanların bir başka devletin eline geçmesine her türlü açık ve gizli düzenleme ve girişimlerle karşı çıkmasını savunmuştur²⁸.

Aynı raporda, Royal-Dutch Shell şirketi de, Almanlarla yakın ilişkileri nedeniyle bu petrol yatakları için tehlikeli bir kuruluş olarak tanımlanmıştır. Amiral Slade'in bu raporunun, Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı A.J. Balfour'u Mezopotamya petrolerinin İngiltere tarafından sahiplenilmesine yönelten, en önde gelen belgelerden biri olduğu tahmin edilmektedir²⁹.

Lozan görüşmelerinde ülkesinin Musul'a yönelik tavrını petrolün etkilemediğini söyleyen Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 21 Kasım 1918 günü yaptığı bir konuşmada, petrolün Birinci Dünya Savaşı'nda oynadığı önemli rolü şu cümle ile vurgulamıştır; "Gelecek kuşaklar, müttefiklerin zafere petrol dalgaları üzerinde yüzerek ulaştığını yazacaklardır."³⁰

Petrolün Musul'un kaderini nasıl belirlediğine ilişkin olarak yukarıya alınan birkaç rapor ve analiz dahi İngiltere'nin Lozan müzakerelerinde izlediği stratejinin gerisinde hangi anlayışın ve hangi birikimin olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. İngiltere'nin Mezopotamya ve petrolerine yönelik tutumunu ABD kısmen değiştirebilmiştir. Bu değişiklik ile, Lozan barış sürecinden başlayarak

²⁸ Kent, (Oil) s. 125.

²⁹ Jones, s. 198-200.

³⁰ B. Swadran, *The Middle East, Oil and the Great Powers*, Frederick A. Praeger, New York 1955, s. 39.

ABD şirketlerine de Mezopotamya petrollerinden pay verilmesi gündeme gelmiş ve daha sonra da o pay verilmiştir.

Yukarıda açıklanan bilgiler, İngiliz ordularının ateş kesten sonra dahi Musul'u ve çevresini ele geçirmek için neden çaba gösterdiğini de açıklamaktadır.

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nda Mezopotamya petrollerini ele geçirmek için yukarıda çok özetle açıklanan stratejileri oluşturmuştur. Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nı verdiği dönemde Misak-ı Milli'ye dahil Musul'un ele geçirilmesini önlemek için de, etnik bölücülük silahını kullanmıştır. Bu konuda bir örnek vermek yeterli olacaktır. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, Binbaşı Noel'i özel görevle doğu Anadolu'ya göndermiştir. Noel'in bölgede yaptığı temaslar sonucunda Yüksek Komiser'e verdiği rapor üzerine, Calthorpe, 9 Temmuz 1919 günü Lord Curzon'a gönderdiği mesajında şu bilgiyi vermiştir³¹; "Binbaşı Noel, Abdülkadir ve Bedirhanoğulları ile görüştü." Bu, Kürt aşiretleri ile temasın başladığı ve planın uygulanmaya konulmakta olduğunun haberi idi. Bunu yeni mesajlar izlemiştir. 21 Temmuz 1919 günü bu kez, Büyükelçilik Müsteşarı Hohler'in Londra'ya gönderdiği yazıda; "... şimdi Mezopotamya bizim olduğuna göre, ona (Binbaşı Noel) bir Kürt devleti kurdurup kuzey dağlarını öylece koruyabiliriz. Binbaşı Noel, bir Kürt Lawrence'dir. ....

"Majestelerinin Hükümeti'nin amacı Türkleri elden geldikince zayıflatmak olduğuna göre Kürtleri bu şekilde harekete geçirmek fena bir plan değildir. ..." ³² İşte bu planlar ve yaklaşımlar sonucunda güneydoğu Anadolu'da Kürt isyanları başlatılmıştır.

Donanma Bakanı Walter Hume Long, 23 Mart 1920 günü Petrol Teknolojisi Uzmanları Enstitüsünde konuşarak, Hükümeti'nin petrolü ele geçirme politikasının altını şöyle çizmiştir³³; "Dünyadaki halen bilinen petrol yataklarını ele geçirebilirsek, dilediğimiz gibi kullanabiliriz. Eğer, Büyük Britanya, 'ele geçirilebilir' petrol sahalarına sahip olma fırsatını elinden geçirirse, Hükümet, 'ulusal çıkarlar

³¹ Uğur, Mumcu *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991, s. 15.

³² *Y.a.g.e.*, s. 18.

³³ K.S. Hornbeck, *The Struggle for Petroleum, The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. CXII March 1924.

bakımından en uygun zamanda harekete geçmemekle suçlanacaktır'. Olağandışı fırsatların eşliğindeyiz; ya biz bu kapıdan girmek için gerekeni yapacağız veya başkaları girecek ve geleceğin anahtarına sahip olacaktır." Mezopotamya'ya yönelik olarak İngiltere'nin o güne kadar izlediği ve o günden sonrası için hedeflediği politika bundan daha açık dile getirilemezdi.

İngiliz ve Fransız başbakanları, 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında San Remo kentinde bir Konferans'a katılmışlardır. San Remo Konferansı, Birinci Dünya Savaşı'na son verecek anlaşmaların esaslarını belirlemek üzere ilki 12 Şubat 1920'de Londra'da yapılan altı Konferanslık bir serinin üçüncü basamağını oluşturur. Sevr Anlaşması'nın ilkelerinin önemli bir bölümü de bu Konferans'ta belirlenmiştir. Aynı kentte yapılan görüşmeler sırasında dünya petrol varlıklarının paylaşımı konusunda İngiltere ve Fransa gizli bir anlaşma da imzalamışlardır.

İngiltere'nin savaşta ele geçirdiği topraklardaki ve diğer petrol potansiyeline sahip alanlardaki kaynakları ele geçirme stratejisi ABD'ni de ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Bu nedenle, İngiltere ve ABD arasında da perde önünde ve arkasında çok yoğun ve uzun bir çekişme yaşanmıştır. İki ülke arasındaki bu çekişme Lozan müzakerelerine de yansımıştır.

İşte Lozan Barış görüşmelerinin öncesinde, Musul'un kaderini etkileyecek petrole ilişkin gelişmeler çok özet olarak böyledir. Yukarıya alınan bilgilerin yanında zaman yetersizliği nedeni ile değinilemeyen diğer gelişmeler ve bilgiler de en az bunlar kadar önemlidir.

Lord Curzon, Lozan'a giderken bu denli zengin bir petrol geçmişi ile masaya oturmuştur. Müzakereler sırasında da Londra Musul'un Türkiye'ye bırakılmaması için devamlı strateji oluşturmuştur.

Lord Curzon Lozan Konferansı'na giderken İngiliz Kabinesi'nin 16 Kasım 1922 günü kendisine verdiği talimat aynen şöyledir; "Lozan Konferansı'nda Dışişleri Bakanı, Türk Heyeti'nin Musul'un Türkiye'nin sınırları içine dahil edilmesi yönünde ileri sürebileceği öneriyi, diğer gerekçelerin yanında adı geçen vilayetin Irak Krallığı'na ait olduğunu belirterek hiçbir şekilde tartışmayı kabul etmesi ve bunu yaparken Lord Curzon'un İngiliz Hükümeti'nin Irak'a

yönelik yükümlülükleri açısından mevcut düzeyden daha fazla sorumluluk altına girmekten kaçınması"³⁴ talimatını vermiştir.

Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa'ya verilen talimat ise, "Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecek, Konferans'ta başka bir durum ortaya çıkarsa Hükümetten talimat alınacaktır."³⁵

Görüldüğü üzere petrol çıkarları o denli büyüktür ki, böyle bir çıkar karşısında Lozan'daki Türk Heyeti'nin Musul için yapabileceği bir şey yoktur. Buna rağmen Türk Heyeti'nin isteklerinde ısrarlı davranması ülke bütünlüğünü hedef alan komploların sahneye konmasına neden olmuştur.

Lozan'da Musul geri alınamamıştır. Lozan'ı izleyen dönemde, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticileri, Irak petrolerinden Irak Hükümeti'ne ödenecek royaltinin yüzde 10'unun 25 yıl süre ile Türkiye'ye ödenmesi garantisini almıştır. Ancak, 1950 sonrasında Türkiye'yi yönetenler bu hakka dahi tam sahip çıkamamışlardır.

³⁴ Mejcher, *y.a.g.e.*, s. 132.

³⁵ B.N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt I (1922-1923), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, sayfa XIV.